

DIVERGENCIA VAGY KONVERGENCIA – AZ ÁTMENET GAZDASÁGI TÉRFOLYAMATAINAK MÉRLEGE FÖLDRAJZOS SZEMMEL¹

(Convergence or Divergence: the Spatial Processes of Transition
from Point of View of a Geographer)

NAGY GÁBOR

Kulcsszavak:

területi egyenlőtlenségek Human Development Index centrum–periféria viszonyrendszer térségek

A tanulmány arra keresi a választ, hogy a magyar területi folyamatok mérlegét az átmenet időszakában hogy lehet megvonni. Elméleti háttérként néhány, a területi egyenlőtlenségek alakulását magyarázó modellt alkalmaztunk, melyből kiinduló hipotézisként a vizsgált időszakra vonatkozóan a területi különbségek folyamatos, tartós növekedését jeleztük előre. A vizsgálat a gazdaság oldaláról az egy főre eső GDP PPP-ben, az EU 15-ökhöz viszonyított értékét használta, míg társadalmi oldalról a kisszámú hazai előzményre támaszkodva kísérlet történt a HDI (Human Development Index) megyei szintű értékeinek kiszámítására. A két komplex index (a HDI önmagában 14 tényezőt tömörít) azonos folyamatot jelez, a területi különbségek folyamatosan növekednek, bár a növekedés üteme az ezredfordulót követően számottevően lassult. Világosan elválik egymástól a nyertes (felzárkózó – gazdasági értelemben) és vesztes (stagnáló-leszakadó) megyék csoportja, s a két kategória közötti szakadék szélesedik, csökkentve az átjárhatóság esélyét.

Az egyenlőtlen területi fejlődés modelljei

A területi polarizációt a gazdasági vizsgálatok homlokterébe emelő vizsgálatok és modellek az 1950-es évektől kezdődően kerültek a regionális kutatások fő irányvonalába. Gunnar Myrdal (1957) nevéhez köthető az irányzat, mely a régiók közötti induláskor meglévő egyensúlytalanságokból a kumulatív hatásokon, ok-okozati láncokon keresztül, a spread és backwash effektek tartós hatása révén a területi egyenlőtlenségek fennmaradását, a különbségek növekedését vallja. Ebbe a csoportba sorolható az ún. „új gazdaságföldrajz” atyja Paul Krugman (1991) is. Elmélete továbblépés Myrdalhoz képest, mert csekély induló különbségek mellett is magyarázni volt képes a területi egyenlőtlenségek megjelenését és megerősödését, sajátos regionális gazdasági karakter kifejlődését. Modelljében az agglomerációs gazdaság szerepe válik kulcsfontosságúvá, kezelni tudja az állami gazdaságpolitika hatását, de korlátja a technológiai externáliák elvetése, az innovációk elhanyagolása, a gazdasági növekedés folyamatának kidolgozatlansága.

Az előző irányzattal szemben a kutatók másik csoportja (Rostow 1960; Friedmann 1973; Richardson 1980) azt vallja, hogy a kapitalista termelési modell megjelenésével létrejött markáns regionális különbségek a tömeges termelés, a jólét általánossá válásával párhuzamosan oldódnak, s egyéni karakterű, a nemzeti gazdaságokba

sokoldalúan beágyazott, egymáshoz hasonló fejlettségi szintű régiók fognak kialakulni. A modellek lényege a spread effektek folyamatos jelenléte, melyek előbb erőteljes gazdasági agglomerációk kialakulását segítik, majd később a *területi kohézió és kiegyenlítés* megteremtésében játszanak döntő szerepet.

Míg a fenti vélemények szerint a területi kiegyenlítődség a piaci erők spontán mozgásával megy végbe, addig a *növekedési pólus elméletet* valló gazdasági szakértők (Perroux 1955; Paelinck 1965; Pottier 1963; Boudeville 1966; Lasuén 1969) egyöntetűen az *aktív állami politika* mellett voksolnak. Még a gazdasági értelemben elmaradott térségek esetében is esélyt látnak ágazati növekedési pólusok létrehozására, s a regionális multiplikátor hatásokon keresztül a tágabb térség fejlődésének serkentésére. Igaz, Lasuén (1973) a fejlődő országok példáit elemezve rámutat a gyökértelen növekedési pólusnak a duális gazdasági struktúra kialakulásában játszott szerepére, a hosszú távon rögzülő aránytalan térstruktúrára. A növekedési pólus elméletet kritizáló szakemberek azonban nem ezt, hanem a pólus és környezete közötti fejlődési kapcsolat erősségét, a kívülről beplántált fejlődési mag tényleges hatásrendszerét vitatták. Az elmélet gyenge pontjainak feltárása egyik irányban az innováció-orientált, másik oldalon az endogén fejlődés elméletének kidolgozásához adott ösztönzést.

Az *innováció-orientált iskola* Schumpeter (1980) gondolataira építkezik, de annál tovább lépve az innovációk rendszerszemléletű megközelítésével (Edquist 1997), a nemzeti innovációs rendszerek evolucionista felfogásával (Nelson 1982), illetve az interaktív tanulási folyamat lehetőségével és korlátaival (Lundvall 1992) foglalkozik. Számunkra a *neo-schumpeteriánus iskola* munkássága annyiban fontos, hogy felismerik a globális innovációs rendszerrel párhuzamosan létező regionális innovációs rendszerek meglétét, melyből le tudják vezetni a régiók szintjén megjelenő földrajzi specializációt.

A *belső erőforrásokra építkező fejlődési modellek* a hetvenes évektől a kilencvenes évekig jelentős fejlődésen mentek keresztül. Míg a korai elméleti írások szinte automatikus fejlődést és felzárkózást reméltek a belső erőforrások fokozott kiaknázásától, azok újszerű kombinációkban való hasznosításától, addig az elmúlt évtizedet a technológiai tudás újszerű felfogása, a neoklasszikus elméletekkel való határozott szakítás jellemzi. Romer (1994) értelmezésében a tudás (beleértve a rejtett tudáselemeket is) térben egyenlőtlenül oszlik meg, a tudástranszfer lehetősége térben korlátozott, és meghatározó a személyes tapasztalatcsere. A nem tökéletes versenyben a térbeli egyenlőtlenségek megjelenése, tartós fennmaradása törvényszerű, bár a bázisinnovációk változása kapcsán egyes helyek, térségek – éppen a rejtett tudáselemek gyors aktivizálása révén – hosszabb távon is sikeresek lehetnek, míg más térségek az új gazdasági paradigmában elveszíthetik meglévő – hosszútávúnak tekintett – versenyelőnyeiket.

A területi különbségek világgazdasági szinten értelmezett rendszerét a *centrum-periféria modellek* kísérik meg bemutatni. Míg Wallerstein (1974) modellje a modern világgazdasági rendszer kialakulásának folyamatát absztrahálva duális modellben írta le a vizsgált folyamatokat, addig a területi kutatások a nemzetgazdasági léptékben megjelenő (Friedmann 1966), a települési szinten jelentkező (Haggett 1983), vagy éppen az áramlások keltette függőség modellezésében (Dickens 1992) alkottak

maradandót. Utóbbi újszerű megközelítését adja a területi különbségek tartóssá válásának, miközben nem zárja ki a koncentrációs és dekoncentrációs (decentralizációs) folyamatok párhuzamos megjelenését. E megközelítésben a *regionális hálózatok* szerepe a komplex térszerkezet kialakításában, a földrajzi differenciálódásban kulcsfontosságú. Másik meghatározó elemmé a városrégiók, a klasszikus „core-térségek” válnak.

A kilencvenes évek *globalizációs elméletei* is kapaszkodót nyújthatnak a Magyarországon zajló folyamatok jobb megértéséhez. *Scott* (1988) gazdasági motor térségei, ezek fejlődőképes „hinterlandjai” viszonylag jól alkalmazhatók az Európai Unió és hazánk analógiájára. *Hamilton* (1999) értelmezése a globalizációról, mely szerint az „... a kulcsszereplők érdekérvényesítésének, a térről alkotott elképzeléseik megvalósításának teret adó folyamatok sorozata”, egyértelmű kapaszkodót nyújt a külföldi tőke hazai viselkedésének megértésében. Ezt a folyamatot bontja ki *Dicken* (1992) is, amikor a vállalati stratégia-építés megváltozott súlypontjairól értekezik, különös tekintettel a vállalatirányítás optimális sémájáról a multinacionális vállalatoknál². *Knox* és *Agnew* (1998) világossá teszi, kemény területi verseny folyik a befektetési forrásokért, melyben folyamatosan bizonyítani kell a régió (térség, település) versenyképességét.

Porter (1996) *kompetitív fejlődési elmélete*, mint regionális versenyképességi elmélet, integrálja az agglomerációs gazdaságok, a növekedési pólusok, a gazdasági báziselmélet főbb megállapításait. Modelljének alapegysége a térségi gazdasági klaszter, melyben a tranzakciós költségek szintje alacsony, a szinergiák léptéke magas, a fejlődési determinánsok többsége kiemelkedő szintet ér el. Ám nem értelmezi a fejlődési determinánsokkal nem, vagy alig rendelkező, a globális versenybe érintőlegesen bekapcsolódó, technológiai értelemben leszakadó térségek fejlődési kilátásait. Egyedüli receptként a termelékenység folyamatos növelését ajánlja, mely magas szintű foglalkoztatás mellett előállított, külső piacokon értékesített feldolgozóipari termelést feltételez.³

Hipotézisünk: *a magyar gazdaság rendszerváltás utáni 15 éves fejlődési periódusát alapvetően a területi különbségek gyors, folyamatos növekedése, s ennek következtében az egyes települések, térségek közötti különbségek szintjének emelkedése határozta meg.*

Területi különbségek a rendszerváltás időszakában

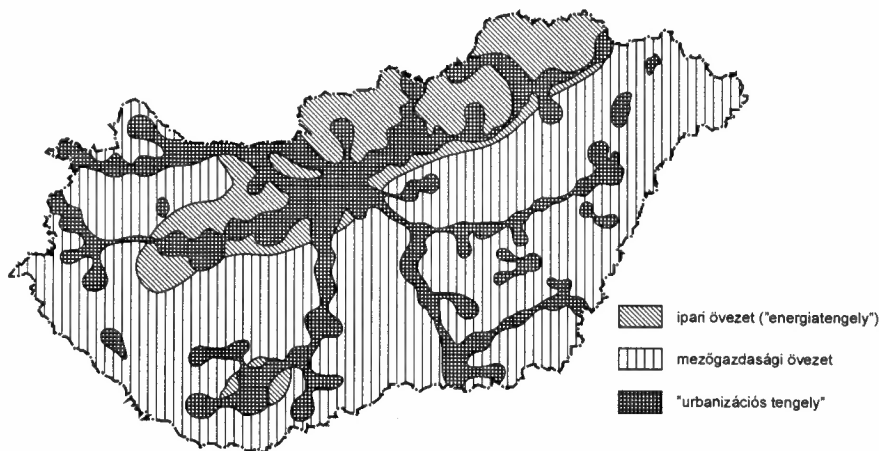
Az államszocialista gazdasági irányítási rendszer alapvető jellemzője volt a területi (elsősorban megyei) szinten megjelenő különbségek mérséklése, a területi kiegyenlítés politikája. A rendszer ideológiája alapján erre elsődlegesen az ipari üzemek központilag vezérelt telepítésén keresztül volt mód, az első időkben (1965–1975 között) közvetlen állami döntések révén⁴, a későbbiekben (1975 után) közvetett eszközökkel, az önelszámoló egységekké alakított állami nagy ipari vállalatok telephely választásának területi preferenciáin keresztül.

A folyamat a vizsgált területi szinteken (tervezési-gazdasági régió, de főképpen a megye), illetve a vizsgált dimenziókban (beruházások alakulása, termelési mutatók,

állóeszközök, jövedelmek, foglalkoztatás) a területi különbségek jelentős mérséklődését eredményezte. A felszín alatt azonban számos, később a területi egyenlőtlenségek növekedését hordozó folyamat is elindult. Egyik oldalról a markáns ipartalanítással⁵ a főváros (Budapest) fejlődését eltolták a poszt-indusztriális irányba⁶, ami a rendszerváltozás után strukturális előnyként jelentkezett a vidéki terekkel szemben. Másrészt, a vidéki tereken belül létrejött ÉK–DNY irányú iparosodott sáv (ún. Ipari tengely), mely elsődleges befogadója volt az ipari beruházásoknak⁷ (1. ábra).

1. ÁBRA

Magyarország gazdasági térszerkezete a rendszerváltás előtt
Regional Economic Pattern of Hungary Before the Transition

Forrás: Krajkó 1982.

Az ország többi részének meghatározó gazdasági szereplőit – néhány kivételtől eltekintve – a helyi szükségletekre termelő ipari ágazatok mellett elsősorban a munkaerőigényes feldolgozóipari ágazatok (élelmiszer és könnyűipar – főleg a szakképzetlen nőknek munkát adó textil- és ruházati-ipar), illetve az ún. „telephelyi ipar” alkották. Utóbbi tipikus szocialista nagyvállalati forma, a nagyvállalat kihe-lyezett termelőegysége volt, melyet egyetlen erőforrásra, a szabad, adott termelési feladatra betanítható munkaerőre létesítettek az ország gazdaságilag elmaradott (a kor értékrendjének megfelelően alul-iparosodott) térségében. E telephelyek sem képzett vezetőgárdával, sem döntési kompetenciával, sem szakmailag hozzáértő, kiszolgáló adminisztratív személyzettel nem rendelkeztek. A rendszerváltás után az állami tulajdonú nagyvállalatok önállósították e telephelyeket, melyek zöme képtelen volt talpon maradni a piacgazdaság körülményei között, miközben az anyavállalat továbbélése – komoly áldozatok mellett – általában sikeresen végbement.

A helyi gazdaságban kiegészítő jelleggel – a szabad vagy szezonálisan le nem kötött munkaerő foglalkoztatására – tanácsai vállalatok, TSZ-melléküzemágak alakultak.

Előbbiek a helyi tanácsok fejlesztési feladatainak végrehajtására szerveződtek, de zömük már a rendszerváltás előtt, a „kvázi-piaci” körülmények között meg tudott erősödni, ezeket később jórészt hazai magánszemélyek privatizálták. Utóbbi csoportban, néhány közgazdász a háttérpar csíráit vélte felfedezni. Az illúziót, a rendszerváltás rombolta szét. A korábban önálló tevékenységet folytató iparosok számottevő részét háziipari vagy kisipari szövetkezetekbe tömörítették. A sikeresek ma is léteznek, a Harmadik Itália modelljét idéző specializált, magas minőségű termékekkel. A kevésbé perspektivikusak vagy megszűntek a rendszerváltozás után, vagy tagjai ismét egyénileg (esetleg kisebb gazdasági társaságokban) folytatták a tevékenységüket.

A látszólagos kiegyenlítődés csapdáját az jelentette – amire a kor területi kutatói, közgazdászai már akkor felhívták a figyelmet –, hogy mindez a megyén (régió) belüli területi különbségek erőteljes kiéleződése révén valósult meg. *Vági Gábor* (1982) mutatta be a megyén belüli fejlesztési források elosztásának sémáját, mely elsődlegesen a megyeszékhely fejlődését preferálta, juttatott eszközöket a kisvárosok növekedésének serkentésére is, de a településállomány zömét alkotó falvak felé alig csordogált központi forrás. Mindez azért nem vezetett általános társadalmi feszültséghez, mert a hetvenes évektől a megerősödő mezőgazdasági nagyüzemek erőteljesen hozzájárultak a falvakban beinduló fejlesztésekhez, egész jóléti intézményrendszert tartottak fenn, valamint a tagjaik számára lehetővé tett háztáji termelés olyan kiegészítő jövedelemforrást jelentett, mely érdemi életszínvonal emelkedést is eredményezett – jelentős túlmunka árán.

Az MSZMP munkás-szárnya (radikális baloldal), akik a nagyipari szervezett munkásrétegben, ezen belül a szakmunkás gárdában látta a párt fő társadalmi bázisát, érzékelték a vidék mezőgazdaság által generált felzárkózását, s azonnali lépéseket követeltek. A kádári rezsim – egyik utolsó reális lépéseként – a vidék anyagi gyarapodását továbbra is támogatva, az ipari nagyüzemi dolgozók számára is lehetővé tette a munka melletti kereseti lehetőséget, a gazdasági munkaközösségek rendszerének engedélyezésén – kezdetben támogatásán – keresztül 1982-től. Ez a váltás a teljesítményelv, az egyéni teljesítmény anyagi elismerésének lehetőségét vitte bele a rendszerbe, illetve a hatékonyság logikáján keresztül a bizalmi elvre építkező, kis termelő, szolgáltató egységek létrehozását segítette elő⁸. A gyorsan terjedő „kvázi-magánvállalkozások”, majd 1984 után a valódi magáncégek (GMK, PJT, kisvállalatok egy része) terjedése az ország területi szerkezetének egy új dimenzió mentén történő megosztottságát vetítette elő (*Nemes Nagy-Ruttkay* 1989). A későbbi vizsgálatok (*Rechnitzer* 1993) a tér hasonló megosztottságáról tanúskodtak a *vállalkozási aktivitásban*, mely a nagycentrumok kiugró aktivitása mellett határozott Nyugat–Kelet lejtőt rajzolt ki.

A zömében kisméretű gazdasági egységek létrejötte azonban csupán egyik – látványos, de nem a leghatékonyabb – alakítója volt a rendszerváltás nyomán formálódó új gazdasági térszerkezetének. A két meghatározó folyamatot a *privatizációs ügyletek*, valamint a *zöldmezős beruházások* jelentették, hiszen e két csatornán (s különösen az elsőn) nagyságrendekkel nagyobb tőkék mozogtak, mint a „vállal-

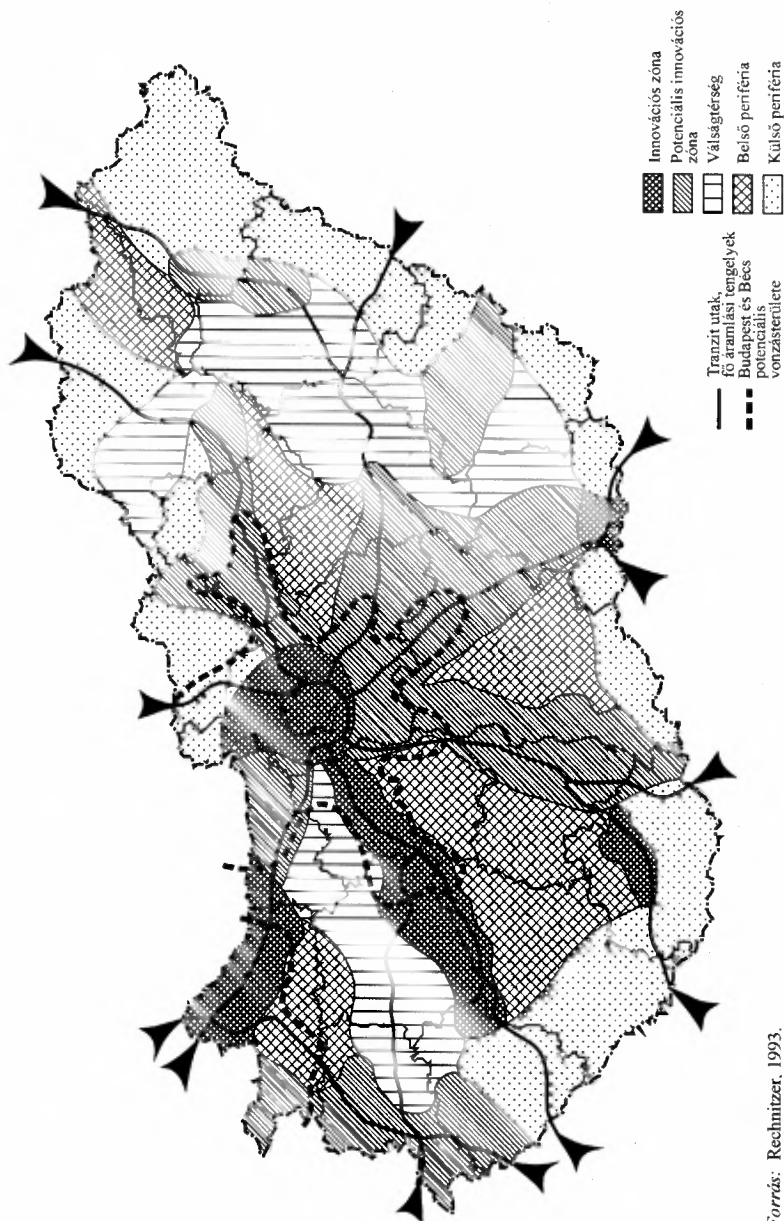
kozási boom” esetében. A volt állami (tanács) vállalatok átalakítása és magánkézbe adása közvetlenül kevésbé formálta a térszerkezetet, hiszen a meglévő termelői kapacitások tulajdonosi körének cseréje ment végbe. Ám nem volt mindegy, hogy a magánosítás mikor történt, milyen ágazatot érintett, milyen tulajdonosi csoport került meghatározó döntési pozícióba, milyen vállalati stratégia mentén folytak a fejlesztések, ezek milyen eredménnyel jártak. A privatizáció esetében tehát a minőségi elemek határozták meg a vállalati szintű sikert és alkalmazkodóképességet, s nagyobb távon tekintve akár egész települések, térségek fejlődési kilátásait is.

Míg a magánosítás esetében a meglévő kínálat orientálta a befektetői kört, a *zöldmezős befektetések* esetében a befektetői motivációtól függően a piac, a logisztikai helyzet, az elérhetőség, a meglévő szakmakultúra, vagy éppen a korábbról átörökölt kooperációs hagyományok mozgatták a befektetéseket. A *privatizáció* esetében a kínálat területi egyenlőtlensége, a folyamat kifutása erősítette a főváros és tágabb terének, valamint a Dunántúl északi megyéinek gazdasági pozícióját, ám a területi különbségek drasztikus kiéleződését a zöldmezős beruházások regionális eloszlása eredményezte. A befektetők által preferált térségek gyakorlatilag megegyeznek a privatizációnál jelzett térrel, azzal az eltéréssel, hogy a zöldmezős befektetések inkább a vidéki tereket, az osztrák–magyar határzónát, a Bécs–Budapest tengelyt, a főváros tágabb agglomerációs terét célozták.

Önmagukban a vállalkozások területi egyenlőtlenségei, a privatizációs folyamat, de még a zöldmezős beruházások sem eredményezték volna a területi különbségek a valóságban bekövetkezett nagymértékű kiéleződését, ha nem párosultak volna a tőke által kevésbé preferált térségek húzóágazatainak *válságával és leépülésével*. Mind a korábbi iparosodott térségek egyoldalúan fejlett, nagy anyag- és energiaigényű ipara, mind a nagyüzemi agrártermelésre, a rá épülő feldolgozó vertikumra és a könnyűiparra alapozott térségi gazdasági modell válságba került, melyből sem a privatizáció, sem a szigetszerűen megjelenő, de érdemi katalizáló hatást ki nem fejtő zöldmezős beruházások nem tudták kilendíteni az érintett térségek gazdaságát, egészen a kilencvenes évek utolsó negyedéig. A *válságterek és a dinamikus terek erőteljes térbeli elkülönülése* eredményezte az országban megjelenő egyenlőtlenségeket, melyek lényegesen átformálták a rendszerváltás előtti területi struktúrát, s hosszabb időre konzerválták a belső megosztottságot (2. ábra).

A piaci erők a rendszerváltást követő összes jellegetes időszakban – válság és visszaesés, a térben és időben eltolódással jelentkező stabilizáció, a gyors gazdasági növekedés időszaka, illetve az ezredfordulót követő lassúbb gyarapodás periódusa – a regionális különbségek növelése irányába hatottak. Ez a differenciálódás mind a főváros–vidék, mind a vidéken belüli különbségek, mind a településhálózat elemei közötti fejlettségi eltérések kapcsán világosan láthatók. Az eddigi tapasztalatok szerint az alapvetően neoliberais elvek alapján működő *magyar piacgazdaság spontán erői* világosan és egyértelműen különbségeket generálnak, *megosztottságot teremtenek*, ahelyett, hogy integrálnák az eltérő adottságú, különböző komparatív előnyöket felvonultató térségeket.

2. ÁBRA
Magyarország lehetséges térszerkezete
(Elements of New Regional Structure in Hungary)

Forrás: Rechnitzer, 1993.

A korszak *állami fejlesztési politikája* is neoliberális elveken nyugodott, melyben az ágazati szemlélet dominált a területivel szemben. Ez a megközelítés az ország, mint egész versenyképességének növelésére, az Európai Unió átlagát meghaladó gazdasági növekedési ütemre, a termelékenységi szakadék csökkentésére helyezte a fő hangsúlyt, s a társadalmi, illetőleg a térségi szinten megjelenő feszültségeket (munkahelyek eltűnése, befektetések hiánya, alacsony szintű vonzerők) eseti, elégtelen léptékű beavatkozásokkal kezelték. Ennél nagyobb probléma, hogy az állam, mint meghatározó beruházó⁹, maga is számottevően *hozzájárult a területi különbségek növekedéséhez*¹⁰.

Az 1996-ban törvényi háttérrel kapó *területfejlesztés és területrendezés* a forráshiány következtében, alig volt képes érdemi fejlesztéseket finanszírozni, az egyes térségek fejlődési pályáját számottevően befolyásolni. Az Orbán-kormány által indított *Széchenyi Terv* a felszínen mutatkozó látszat (beadott és sikeres pályázatok száma, elnyert források nagysága) ellenére, a gazdasághoz közvetlenül kötődő programokban tovább növelte az amúgy is számottevő különbségeket az ország területi egységei, települései között.

Bár a 2004–2006-os évről szóló *Nemzeti Fejlesztési Terv* hatásrendszerét ma még nem lehet látni, a kiírt pályázatok tematikája a korábbi logika mentén formálódott ki, ami aligha vezet egy területileg kiegyenlítettebb fejlődéshez az Uniós források (kiemelten a Strukturális Alapok) bevonásán keresztül. A magyar költségvetés pozíciója csekély mozgásteret hagy a hazai finanszírozású fejlesztési programok számára, az Uniós források lekötését célzó nemzeti társfinanszírozás előteremtése az egyes tárcák forrásait erősen megterheli. Ilyen körülmények között az ágazatok részéről a területi elvet előtérbe helyező fejlesztési politikát várni naivitás, s ezen nem változtat, hogy a területfejlesztés meghatározó elemei a régiók a korábbi évekkel összevetve nagyobb saját forrásokkal rendelkezhetnek. (A központi kormányzattól átvett források átlagosan 92%-a feladatra kapott, nem szabad felhasználású, inkább ágazati, mint regionális érdekeket szolgál.)

A gazdasági indikátorok területi alakulását a jövedelmi viszonyok alakulása is követi. Ennek oka nem csupán az, hogy a dinamikus térségekben magasabb a keresők aránya és kisebb a munkanélkülieké, hogy ott jobban megfizetett munkások dolgoznak. Még a területi különbségeket elvben kiegyenlítő – s mérete miatt sok esetben kritizált – közalkalmazotti szféra esetében is érdemi területi különbségek mutatkoznak a gazdagabb és szegényebb térségek, települések között, s hasonló mértékű különbségek mutatkoznak a nyugellátás esetében is. Az állam által ellenőrzött és meghatározott szférákban is jelentkezik – a piaci szféránál mérsékeltebb – Nyugat–Kelet lejtő. A jövedelmek alacsonyabb szintje nem párosul alacsonyabb megélhetési költségekkel. A leszakadó régiókban élő családok meghatározó vagyontárgyainak (föld, lakás vagy ház) értéke töredéke a dinamikus térségekben lévőknek, ami korlátozza a területi mobilitási hajlandóságot a stagnáló, lemaradó területekről a felfutó, sikeresnek tekintett térségek irányába.

A rendszerváltás korszaka egyértelműen a területi differenciálódás időszaka Magyarországon, mely másfél évtized elteltével azokat a területi modelleket látszik igazolni, melyek a mérsékelt induló eltérések kumulálódásából építkező erőteljes regionális differenciálódást jelezték előre, s e különbségek tartós fennmaradását prognosztizálták.

Átfogó indexek a területi különbségek alakulásának mérésére – GDP, HDI

A területi GDP megyei szintű adatait 1994–2004 közötti időszakban értékelhetjük¹¹. Ennek alapján úgy tűnik (1. táblázat), hogy a PPP-ben (Purchasing Power Parity – vásárlóerő paritás) mért, s az EU 15-höz viszonyított értékek a vizsgált időszakban az ország térbeli megosztottságának erősödését jelzik. Miközben az ország egésze a 2004-ben csatlakozott új tagállamok közül az egyik leggyorsabb felzárkózási pályát futotta be, addig négy megyében abszolút értelemben leszakadás, s további legalább 6 megyében minimális (11 év alatt kevesebb, mint 4%-os) felzárkózás történt. Látványos és érdemi felzárkózás (11 év alatt legalább 10%) öt megyében történt, melyek mindegyike az ország központi régiójában, vagy az Északnyugat-Dunántúlon fekszik, ezen belül is kiemelkedő a főváros fejlődési üteme, illetve az utóbbi évek felfutása nyomán Komárom-Esztergom megye mutatóinak látványos javulása.

1. TÁBLÁZAT

Területi GDP (PPS), 1994; 1996; 2000; 2004
(Regional GDP per Capita in Hungary, PPS)

Megye	1994	1996	2000	2004	2004– 1994
	EU15=100	EU15=100	EU15=100	EU15=100	Változás (%)
Budapest	83,3	92,5	102,4	113,8	30,5
Pest	35,2	35,7	39,5	49,4	14,2
Fejér	44,4	51,0	60,1	54,4	10,0
Komárom- Esztergom	37,0	43,9	42,2	62,2	25,2
Veszprém	36,5	39,8	42,5	43,5	7,0
Győr-M.-Sopron	49,0	54,0	67,8	64,1	15,1
Vas	48,6	53,8	57,7	55,9	7,3
Zala	43,9	45,5	42,3	50,5	6,6
Baranya	38,9	38,0	38,2	41,2	2,3
Somogy	35,6	36,5	33,9	38,0	2,4
Tolna	43,9	44,0	41,1	39,0	-4,9
Borsod-A.-Zemplén	31,9	34,3	32,4	37,2	5,3
Heves	32,8	36,2	35,9	40,7	7,9
Nógrád	28,7	27,9	27,3	30,0	1,3
Hajdú-Bihar	38,4	38,2	36,0	42,2	3,8
Jász-N.-Szolnok	36,5	36,8	33,5	35,9	-0,6
Szabolcs-Sz.-Bereg	27,3	28,7	27,0	31,0	3,7
Bács-Kiskun	35,6	36,8	33,5	37,8	2,2
Békés	37,5	37,1	33,1	33,9	-3,6
Csongrád	43,5	45,0	41,6	42,9	-0,6

Forrás: A KSH és az Eurostat adatai alapján saját számítás.

Az 1994–2004 időszak egyértelmű folyamatait némileg árnyalja, hogy 2004-ben a mezőgazdaság látványos (52%-os) GDP bővülése nyomán számos megye „közelebb került” fejlettségi szintjében az országos átlaghoz, esetenként akár 0,5–1%-kal is. Hogy a folyamat tényleges fordulatot jelez-e vagy sem, ezzel vélhetően meg kell várni még további egy-két év területi GDP adatait, de az agrár ágazat országos teljesítményének visszaesése a 2005-ös évben inkább azt jelzi, hogy egyszeri változásról van szó.

2. TÁBLÁZAT
 Területi HDI – Humán fejlettségi index
 (Regional HDI in Hungary)

<i>Magye</i>	<i>1990</i>	<i>1996</i>	<i>1999</i>	<i>2001</i>
Budapest	0,899	0,915	0,866	0,865
Pest	0,448	0,471	0,790	0,802
Fejér	0,656	0,709	0,821	0,828
Komárom-Esztergom	0,517	0,562	0,805	0,802
Veszprém	0,685	0,733	0,805	0,806
Győr-Moson-Sopron	0,818	0,883	0,841	0,839
Vas	0,652	0,880	0,823	0,825
Zala	0,593	0,684	0,813	0,804
Baranya	0,452	0,451	0,798	0,795
Somogy	0,324	0,280	0,789	0,784
Tolna	0,462	0,376	0,805	0,799
Borsod-Abaúj-Zemplén	0,261	0,169	0,788	0,782
Heves	0,508	0,524	0,800	0,789
Nógrád	0,419	0,218	0,776	0,772
Hajdú-Bihar	0,359	0,406	0,797	0,792
Jász-Nagykun-Szolnok	0,411	0,330	0,789	0,785
Szabolcs-Szatmár-Bereg	0,029	0,039	0,773	0,764
Bács-Kiskun	0,295	0,322	0,796	0,787
Békés	0,519	0,543	0,796	0,789
Csongrád	0,592	0,610	0,815	0,806
<i>Ország</i>	<i>0,584</i>	<i>0,595</i>	<i>0,817</i>	<i>0,814</i>

Forrás: Nemes-Nagy, Jakobi (2003); UNDP-jelentés (2003).

A GDP mellett használatos – és a nemzetközi gazdasági irodalomban egyre elfogadottabb – komplex, a fejlettséget egyetlen számba sűrítő index, a HDI hazai alkalmazására relatíve kevés példa van a területi kutatásokban. Nemes-Nagy és Jakobi (2003) tett kísérletet egy egyszerűsített módszertan alapján előállított index területi kiszámítására, ahol az 1990, 1996, 1999 és 2001-es évekre készítettek becslést a regionális különbségek alakulására. Az első két, illetve az utolsó két időszak eltérő módszertani bázison készített számításai miatt a kapott adatok a teljes időszorra nem hasonlíthatók össze, csak páronkénti összevetésre van lehetőség. A születéskor

várható átlagos élettartamot, iskolázottsági mutatókat¹² és az életszínvonalat sűrítő HDI (2. táblázat) a kilencvenes évek első felére növekvő, az ezredforduló körüli évekre stagnáló területi különbségeket jelez. A HDI – bár lényegesen alacsonyabb szintű belső különbségeket kimutatva – lényegében a gazdasági fejlődés által létrehozott területi struktúrárt rajzolja ki.

Nemes Nagy és Jakobi nyomán az elmúlt másfél évtized nagy statisztikai felvételeihez (Népszámlálás, illetve Mikrocenzus) igazodva magunk is kísérletet tettünk egy azonos módszertan szerint készített HDI területi index kiszámítására, valamint az általa jelzett regionális különbségek értelmezésére (3. táblázat).

3. TÁBLÁZAT

Területi HDI értékek, 1990; 1996; 2000; 2004

(Corrected Regional HDI in Hungary, [on the Base of 14 Indicators])

<i>Megye</i>	<i>1990</i>	<i>1996</i>	<i>2000</i>	<i>2004</i>
Budapest	0,953	0,983	0,921	0,952
Pest	0,728	0,691	0,804	0,764
Fejér	0,758	0,724	0,802	0,743
Komárom-Esztergom	0,774	0,711	0,828	0,763
Veszprém	0,759	0,753	0,899	0,738
Győr-Moson-Sopron	0,815	0,805	0,931	0,783
Vas	0,801	0,749	0,908	0,747
Zala	0,727	0,714	0,754	0,741
Baranya	0,711	0,660	0,732	0,676
Somogy	0,710	0,647	0,691	0,643
Tolna	0,733	0,632	0,715	0,688
Borsod-Abaúj-Zemplén	0,700	0,599	0,639	0,600
Heves	0,715	0,656	0,726	0,689
Nógrád	0,698	0,634	0,666	0,674
Hajdú-Bihar	0,666	0,615	0,656	0,651
Jász-Nagykun-Szolnok	0,685	0,630	0,666	0,630
Szabolcs-Szatmár-Bereg	0,627	0,548	0,596	0,590
Bács-Kiskun	0,685	0,636	0,697	0,652
Békés	0,723	0,665	0,720	0,648
Csongrád	0,741	0,698	0,839	0,715
<i>Ország</i>	<i>0,766</i>	<i>0,673</i>	<i>0,747</i>	<i>0,708</i>

Forrás: Saját számítás.

A nemzetközi standard-hez közelítve az index tartalmát egy 14 tényezős (négy alkomponensbe összevont) adatstruktúrárt állítottunk elő a következő módon:

- Demográfia: születéskor várható élettartam nemenként
- Iskolázottság: 10-X éves korosztályból iskolázatlanok aránya, legalább érettségivel rendelkezők aránya a 18-X éves népességből, átlagos elvégzett osztályszám (1990-re és 2001-re)

- Lakáskörülmények: komfort nélküli lakások aránya, négy vagy több szobás lakások aránya, az adott időszakban épített lakások aránya 1000 lakosra
- Jövedelmi viszonyok: adózók száma 1000 lakosra, egy főre jutó SZJA, nettó jövedelem, területi vásárlóerő¹³.

A területi különbségek gyors növekedése, mely a kilencvenes évek első felét jellemezte, számításaink szerint nem állt meg, s nem fordult ellentétébe az 1996–2000 vagy a 2000–2004 időszakban sem, bár kétségtelenül a differenciálódás mértéke lényegesen csökkent. Ez azonban számunkra kevésbé a területi kiegyenlítődés közeli jövőben várható elindulását, sokkal inkább a kialakult térstruktúra rögzülését, a komparatív előnyök stabilizálódását és a térbeli fejlődési pályák divergenciáját jelzik. A HDI magas és az országos átlagot lényegesen meghaladó értékei továbbra is kizárólagosan a Központi Régiót, valamint a Nyugat- és Közép-Dunántúl megyéit jellemzik, s a két megyecsoporthoz között lényegében nincs átmenet.

A területi különbségeket mérő indexek alakulása alapjaiban alátámasztja a tanulmány elején felvetett hipotézist. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a központi kormányzat – a piaci erők túlsúlya ellenére – hatásos eszközökkel rendelkezik a térfolyamatok alakítására, bár ezek hosszú távú versenyképességi és területi hatásai kérdések. A hazai politika elsősorban a jövedelmi helyzetbe való beavatkozással hatott a területi különbségek alakulására (sorozatos minimálbér emelések 1999 után, közalkalmazotti és köztisztviselői bérrendezések, kedvezmények változó rendszere). Ezek – azon túl, hogy kevésbé tekinthetők piacokonform beavatkozásoknak – általában csak átmenetileg, rövid időre térítették el a területi folyamatokat, hatásuk lefutása egy-két évre tehető. Ugyanakkor a támogatások mellett viszonylag jelentős volumenben megjelenő fejlesztési források (területfejlesztés 1996-tól, Széchenyi Terv 2000–2001, Előcsatlakozási Alapok 2002–2006, 1. NFT 2004–2008) területi felhasználása már nem mutatott tudatos területi preferenciát, koncentrációt, nem jelentkeztek a kívánatos szinergia hatások, vagy csupán mértéke volt elégtelen a globálisan ható folyamatok ellensúlyozására.

Záró gondolatok

A centrum–periféria kapcsolatrendszerrel *Ash Amin* (1976) a hatalom egyenlőtlen földrajzi megoszlásából vezette le. Míg a magrégió az egyenlőtlen csere folyamatán keresztül koncentrálna a gazdasági hatalmat, ellenőrzi a technikai haladást és a termelési folyamatot, addig a periféria felől a mobilizálható javak, erőforrások, valamint a termelés során keletkezett értéktöbblet áramlik a centrum irányába, hogy támogassa annak további fejlődését. A periféria autonóm – a centrumtól független – fejlődése egyre nehezebbé válik, annak következtében, hogy a centrum a saját érdekei mentén alakítja a politikai döntéshozatal egész mechanizmusát¹⁴.

Storper és *Walker* (1989) a területi különbségek fő alakítójának a termelés területi expanzióját, a *globális telephelyválasztást* tartja, mely a nyolcvanas évtizedre a kereskedelemnél (egyenlőtlen csere) fontosabb okává vált az egyenlőtlen területi fejlődésnek. *Krugman* (1991) ezt azzal egészíti ki, hogy agresszív ágazati és területi politika,

valamint új háttérfeltételek mellett esély nyílnak új területi egységek felemelkedésére, a földrajzi koncentráció meglévő térstruktúrájának újrarajzolására. Krugman érvelését lecsupaszítva arról van szó, hogy a mobil tőke számára kell kiemelkedően kedvező letelepedési feltételeket kínálni, biztosítva a magas szintű megtérülés lehetőségét¹⁵.

A valóságban a domináns társadalmak képesek csupán szerves, belső erőforrásaik optimális szintet közelítő kiaknázásán alapuló fejlődésre, a függő társadalmak csak a domináns szereplők szükségleteinek mértékében, azt mintegy visszatükrözve képesek növekedésre. A „feltörekvő piacok” országainak példája jelzi, hogy önmagában látványos előrelépésük, melyet a piacgazdaság kiépítése és működtetése révén magukénak tudhatnak, erőteljesen függ a globális és szupranacionális szervezetek (főképpen a globális pénzügyi piacok) kontrolljától. Ez a fejlődési pálya komoly társadalmi veszélyeket rejt magában, hiszen az aszimmetrikus kapcsolatrendszer révén a függő ország társadalmi struktúrája dezintegrálódhat, miközben csupán a felszínét képes adaptálni a domináns társadalmat működtető rendszernek.

A helyi gazdaság meghatározó szereplőivé növekvő multinacionális cégek leányvállalatai, a velük kapcsolatba kerülő helyi beszállítók, alvállalkozók a külső döntési központok által koncentrált és mozgatott tőkeáramlás fogaskerekei, melyek az extra-profit kivonása érdekében kerültek bele a globális gazdasági folyamatok sodrába. A helyi szint döntéshozóinak mozgásteret erőteljesen leszűkült, melyet nemzetközi és nemzeti szintű szabályozási rendszerek, intézmények egész hálózata ellenőriz. Ugyanakkor igaz, hogy a centrum fejlődése függ az alulfejlett periféria lététől, a területi egyenlőtlenségek tartós fennmaradásától. Ez a kölcsönös függőség bár erősen féloldalas, mégis némi teret és lehetőséget ad a helyi kezdeményezések, akciók, fejlesztési lépések indításakor. Ennek következtében a függő gazdaságokban is bekövetkezhet valódi fejlődés, felzárkózás a fejlettebb régiókhoz, mérséklődhet az egyoldalú alávetettség. Sikeres szerkezetváltás (mely egyúttal gazdaságpolitikai fordulatot is feltételez) esetén akár feljebb is lehet kapaszkodni a globális ranglétrán.

A nagyvárosi régiók függősége a külső perifériáktól erősebb a látszólagosnál – üzenték a *Brandt-Jelentések* (1980, 1983) – hiszen amíg a periféria választhatja a nagyfokú elzárkózást a globális trendektől, vagy kapcsolódhat más, kedvezőbb fejlődési lehetőséget kínáló centrumok irányába, lazítva egyoldalú függőségét a magrégiótól, növelve saját mozgásterét, addig a központi szerepű metropoliszok esetében a globális folyamatok elől való elzárkózás fel sem merülhet, mint alternatíva. Ha perifériájuk lecsökken, akkor kínálati pozíciójuk a globális mobil tőke felé romlik, mely csökkenő volumenű befektetésekben, a versenypozíció romlásában jelentkezik.

A gazdaságot mozgató mobil tőke bevonásához már nem elégséges a hagyományos gazdasági erőforrások kínálata, egyre fontosabbá válik az extern feltételek minél teljesebb körének magas színvonalú biztosítása, legalább a megcélzott tevékenységek esetében. Ennek eredményeként térben koncentrált, specializált lokális vagy térségi gazdaság kialakítására nyílik mód és lehetőség. A térségi szinten jelentkező alulfejlettség általában kiegyenlítetlen térstruktúrával párosul. Az egyes területi egységek saját fejlődésük zálogát sokkal inkább látják a távoli centrummal

ápoló intenzív kapcsolatokban, mint a szomszédos térségekkel való együttműködésben, a problémák közös megoldásában¹⁶.

A marxista földrajzi megközelítés (Harvey 1982; Smith 1984) a hatalom egyenlőtlen megosztásáról beszél, mely területi egyenlőtlenségeket involvál, legyen szó közvetlen vagy közvetett ellenőrzési lehetőségről, a létrehozott hálózatokon keresztül a tér meg-, illetve újjászervezéséről, vagy a technikai, innovációs előnyök kihasználásáról. A hatalom egyenlőtlen megosztásának okát a tulajdonviszonyokban, nevezetesen a termelési tényezők egyenlőtlen tulajdonlásában látják. A legnagyobb hatalommal bíró szereplők megszervezik a teret és a benne zajló folyamatokat, maguk felé terelik a hasznot, s ez osztálykülönbségeket generál, mely társadalmi, gazdasági és politikai konfliktusokon keresztül manifesztálódik. A kiváltságos kisebbség az állami apparátust is felhasználja céljai eléréséhez, miközben részt enged neki a haszonból¹⁷.

Az egyenlőtlen területi fejlődés messzemenőig kihasználja az egyes térségek fejlettségében jelentkező időbeni és strukturális különbségeket. Ma Európa legfejlettebb városrégióit döntően a poszt-indusztriális fejlődési pálya jellemzi, miközben a nyolcvanas években látványos felzárkózást mutató régiókat (Dél-Németország, Dél-Franciaország, Katalónia, Harmadik Itália) a poszt-fordista elveken alapuló ipari termelés, a rugalmas specializáció modellje lendítette dinamikus fejlődési pályára. Az új termelési modell erőteljes gazdasági szerkezetváltás mellett ment végbe, új – sok esetben mesterségesen letelepített – húzóágazatok váltak a térségi gazdasági dinamika hordozóivá. Ez a felfutás csak átmeneti lehet, az olcsóbb bérű versenytársak mára csaknem minden ágazatban – leszámítva a globális összehasonlításban is élenjáró tevékenységeket – komparatív előnyökkel rendelkeznek. Ahogyan Neil Smith (1984) fogalmazott, a tőke mozgásában kimutatható az oszcilláció a mindenkori alulfejlett régiók között, ami érdemben nem alakítja át a meglévő hatalmi viszonyokat.

A magyar gazdaságban zajló centrum és perifériaképződés folyamata nem független a fent leírt globális folyamatoktól. Miközben a kormányzati politikák elsődrendű prioritása a mielőbbi sikeres felzárkózás az európai kontinens vezető gazdaságaihoz, addig az ország nagy része képtelen felvenni a főváros által diktált fejlődési ütemet, jelentős része pedig abszolút értelemben is leszakadóban van az Unió átlagától. Amikor a kormányzati politika fontosságát minden releváns térelmélet kiemelten kezeli, a hazai irányítási és szabályozási gyakorlatot a piac mindenhatóságába vetett (meghaladott) nézetek uralják. Ad-hoc intézkedéseken kívül – melyek akut válsághelyzetek kezelését hivatottak szolgálni – kormányzati szinten nem érhető tetten komplex területi politika, igaz a parlamenti és parlamenten kívüli politikai erők részéről sem érkezett még e terület kihívásaira hatékony válaszként értelmezhető stratégia.

Jegyzetek

- ¹ A tanulmány a 2006. november 18-án, az ELTE-n tartott *Regionális Modellek* c. tudományos konferencián elhangzott előadás írott formája.
- ² Hasonló következtetésekre jut *Dunning* (1988) eklektikus elmélete, a működőtöke beruházás motivációinak elemzése kapcsán.
- ³ A földrajz meghatározó iskolái a hetvenes évek „cultural turn”-je óta fokozatosan fordultak el a területi modellektől (leghatározottabban az ún. „szociologizáló irányzatok” és a radikálisok), azok mechanikussága, formalizmusa miatt. A modellekkel szemben felhozott leggyakoribb érv a valós tér figyelmen kívül hagyása, a térfolyamatok léptékétől való eltekintés volt (*Martin* 1999).
- ⁴ Bár az MSZMP KB (Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága) már 1958-ban határozatot hozott a „vidéki iparosításról”, a megvalósítás a hatvanas évek közepétől indult csupán.
- ⁵ Az ötvenes évek közepén – dacára a nagy ipari centrumok első építési hullámának – a főváros súlya az ipari keresőkből még mindig 40% felett mozgott, miközben az ország lakosságából alig 19%-kal részesedett. A folyamat végére – a kora nyolcvanas években – Budapest alig 28%-át adta az ipari keresőknek, miközben a népességen belüli súlya 20%-ra emelkedett.
- ⁶ A nyolcvanas évtized elejére tehető a fordulat, melytől kezdve a főváros és a vidék dinamikus tereinek fejlődése elválik egymástól. Előbbit a szolgáltató tevékenységek dinamizálják, utóbbiokban a feldolgozóipar aktuális húzóágazatai voltak a siker meghatározói.
- ⁷ Miután a korban elsődlegesen ipari beruházásokhoz kötötten volt lehetőség a lakásállomány, az intézményhálózat, az infrastrukturális hálózatok, a jóléti rendszerek fejlesztésére, egy kiemelt állami nagyberuházás megszerzése kiugró fejlődési lehetőséget kínált az adott településnek és szűkebb térségének.
- ⁸ A „második gazdaság” megléte segítette a későbbi piaci átmenetet, a vállalkozás-alapítást.
- ⁹ Az állam által végrehajtott investíciók az összes beruházási volumen 20–25%-át tették ki, szemben a gazdasági szereplők közel kétharmados súlyával.
- ¹⁰ Számítások szerint az állam szerepe a területi különbségek növelésében 17–18%-ra volt tehető a kilencvenes évtized folyamán.
- ¹¹ Bár a GDP számítás módszertana az időszak folyamán három alkalommal is érdemben változott, ez az időbeli összehasonlításban nem okozott áthidalhatatlan gondokat.
- ¹² A szerzők az írni-olvasni tudás rátáját, valamint az adott iskolai szintet elvégző népesség arányát vonták egy iskolázottsági mutatóba.
- ¹³ A GfK Hungária által évenként-kétévente készített számítás 2004-ig egyértelműen a területi különbségek növekedését jelzi, bár az ezredforduló utáni évekre a differenciálódás üteme csökkent!
- ¹⁴ A kritikások szerint hibás az ok-okozati lánc, mely szerint a hatalom társadalmi koncentrációja maga után vonja a térségi csomóponti szerep kialakulását is.
- ¹⁵ Bár a termelési folyamat dekoncentrációja vagy akár a döntéshozatal egyes elemeinek decentralizációja látványosan újrarajzolhatja a gazdaság globális térképét, a termelési lánc kulcsfontosságú elemeinek kontrollját megtartva nem következik be érdemi változás a világgazdaságban.
- ¹⁶ A fejlődő országokra *Slater* (1975) által kidolgozott példa alkalmazható a hazai térfolyamatokra, a térségek kommunikációs gyakorlatára.
- ¹⁷ Ez nem az állami apparátus korrumpálását jelenti! A tőkének kedvező döntések meghozatala és végrehajtása fejében információkhoz való hozzáférést, a döntésekben való részvétel lehetőségét kínálják.

Irodalom

- Amin, A. (1976) Unequal development. – *Monthly Review Press*, New York, London.
- Boudeville, J.-R. (1966) *Problems of regional economic planning*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Brandt-Report (1980) *North-South: a programme for survival*. Pan Books, London.
- Brandt-Report (1983) *Common crisis: North-South cooperation for world recovery*. Pan Books, London, MIT Press, Cambridge, MA.
- Dicken, P. (1992) *Global shift. The internationalisation of economic activity*. Paul Chapman, London.
- Dunning, J. (1988) The theory of international production. – *The International Trade Journal* 3. 269–296. o.
- Edquist, C. (1997) *Systems of innovation*. Cassel, London.
- Fóti K. (szerk.) (1999) *Az emberi erőforrások jellemzői Magyarországon 1999*. MTA VKI, Budapest.

- Friedmann, J. (1966) *Regional development policy: a case study of Venezuela*. MIT Press, Cambridge MA. London.
- Friedmann, J. (1973) *Urbanisation, planning and regional development*. Beverly Hills Cal., London.
- Haggett, P. (1983) *Geography. A modern synthesis*. Harper-Collins, New York.
- Hamilton, I.F.E. (1999) A globalizáció és a lokális gazdasági fejlődés. – *Helyek, terek, régiók*. Nemes Nagy J.(szerk.) ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest. 87–101. o.
- Harvey, D. (1982) *The limits to capital*. University of Chicago Press, Chicago.
- Haynes, K.E.–Fortheringham, A.S. (1988) *Gravity and spatial interaction models*. Scientific Geograph 2. SAGE Beverly Hills, London, New Delhi.
- Krajó Gy.–Abonyiné Palotás J. (1982) Magyarország gazdaságföldrajza: Segédanyag a Magyarország gazdaságföldrajza c. kollégium gyakorlatához. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Knox, P.–Agnew, J. (1998) *The geography of the world economy*. 3rd edition. Arnold, London. Routledge, Chapman&Hall, New York.
- Krugman, P. (1991) *Geography and trade*. MIT Press Cambridge, MA.
- Lasuén, J.R. (1969) On growth poles. – *Urban Studies* 6. 137–161. o.
- Lasuén, J.R. (1973) Urbanisation and development. The temporal interaction between geographical clusters. – *Urban Studies*. 10. 163–188. o.
- Lundvall B. (ed.) (1992) *National systems of innovation*. Pinter, London.
- Martin R. (1999) The new „geographical turn” in economics: Some critical reflections. – *Cambridge Journal of Economics* 23. 65–91. o.
- Myrdal, G. (1957) *Rich lands and poor*. Harper&Row, New York.
- Nelson R. – Winter S. (1982) *An evolutionary theory of economic change*. Harvard University Press, Cambridge MA.
- Nemes Nagy J.–Ruttikay É. (1989) *A második gazdaság földrajza*. OT TGI, Budapest.
- Nemes Nagy J. (1987) *A regionális gazdasági fejlődés összehasonlító vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nemes Nagy J. (1998) *A tér a társadalomkutatásban*. Bevezetés a regionális tudományba Ember-Település–Régió 2. Hilschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Nemes Nagy J.–Jakobi Á. (2003) *A humán fejlettségi index (HDI) megyék közötti differenciáltsága 1999-ben*. Budapest, ELTE, Kézirat.
- Nyitrai F-né. (2001) *A humán és a gazdasági fejlődés*. Nemzetközi összehasonlítás. KSH, Budapest.
- Paelinck, J. (1965) La théorie du développement polirisé. – *Economie Régionale*. 159. 203–254. o.
- Perroux, F. (1955) Note sur la notion de pole de croissance. – *Economie Appliquée*. 7. 307–320. o.
- Porter, M. (1996) Competitive advantage. Agglomeration economies and regional policy. – *International Regional Science Review* 1–2. 85–94. o.
- Pottier, P. (1963) Axes de communication et développement économique. – *Revue Économique*. 14. 58–132. o.
- Rechnitzer J. (1993) *Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk*. MTA RKK, Győr.
- Rechnitzer J.–Smahó M. (2006) *Regional Characteristics of Human Resources in Hungary During the Transition*. Discussion Papers Series. MTA RKK, Pécs. 50. o.
- Richardson, H.W. (1980) Polarisation Reversal in Developing Countries. – *Papers of the RSA* 12. 67–85. o.
- Romer, P. (1994) The origins of endogenous growth. – *Journal of Economic Perspectives*. 8. 3–22. o.
- Rostow, W.W. (1960) *The stages of economic growth*. A non-communist manifesto. Harvard University Press, Cambridge MA.
- Schumpeter J.A. (1980) *A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról*. KJK, Budapest.
- Scott, A.J. (1988) *New industrial spaces*. Pion, London.
- Slater, D. (1975) The poverty of modern geographical inquiry. – *Pacific Viewpoint* 16. 159–176. o.
- Smith, N. (1984) *Uneven development*. Basil Blackwell, Oxford, New York.
- Stewart, J.A. (1948) Demographic gravitation: Evidence and application. – *Sociometry*. 11. 31–58. o.
- Storper, M.–Walker, R.A. (1989) *The capitalist imperative: territory, technology and industrial growth*. Blackwell, Oxford.
- Vági G. (1982) *Versengés a fejlesztési forrásokért*. KJK, Budapest.
- Wallerstein, I. (1974) *The modern world system*. Academic Press, New York, London.

CONVERGENCE OR DIVERGENCE: THE SPATIAL PROCESSES OF TRANSITION FROM POINT OF VIEW OF A GEOGRAPHER

GÁBOR NAGY

The paper revised an acute problem of the transition period in Hungary, the result of the spatial processes, the major face of the newly formed regional structure. Using some theories of uneven regional development, the author's hypothesis was a constantly diverging spatial structure with hard, but after 2000, stabilising, moderate emerging inequalities. To point out the real achievement of Hungarian NUTS 3 level territorial units, he used the GDP/capita index in PPS, comparing to the EU15 average, to see the level of convergence in the 1994-2004 period. This index mirroring – more or less – directly the development of economy. On the other side, to see the social effects of the transition, the author made a calculation – improving some previous methods – to measure the regional differences of HDI (Human Development Index). This complex index compressed 14 variables showed quite similar process between 1990 and 2004, as we could see examining the economy, slow, but constant divergency among NUTS 3 units. The groups of winner and loser areas are quite stable, and movement between the two major categories seems unbelievable. To understand the background of the Hungarian processes in the period of transition, the author used some theories to make clear the role of capital in emerging social-economic spatial inequalities.